

رویکردهای فرهنگی در نگارش کتیبه‌های حرم علوی در چهار قرن

اخیر

محمدسعید نجاتی^۱

چکیده

حرم مطهر علوی یکی از قدیمی‌ترین بقعه‌ها در تاریخ اسلام است و علاوه بر جلوه ملکوتی و نورانیت معنوی، ابعاد هنری، فرهنگی و تمدنی والایی نیز دارد. ابعادی که وامدار نگاه بانیان و بازسازی‌کنندگان آن است. این بانیان در طول قرن‌ها، چکیده هنر، مهارت و فرهنگ خود را در آثارشان در این حرم به ودیعه گذاشته‌اند. یکی از ابعاد پرکاربرد و عمیق این تلاش در کتیبه‌های حرم علوی متبلور است. کتیبه‌های حرم از معدود نقاطی است که به‌عنوان رسانه و انتقال‌دهنده پیام سازندگان حرم با زائران ارتباطی مستقیم و تنوع بسیاری نیز دارد. تعداد این کتیبه‌ها بسیار و متن‌های آن بیشتر طولانی یا قسمتی از یک متن طولانی است. محقق در پژوهش حاضر باهدف عمق‌بخشی به شناخت خود به معماری این حرم نورانی و ارائه دریاچه‌ای جدید به زائران حرم علوی برای استفاده بیشتر از این فضای نورانی محتوای تعدادی از این کتیبه‌ها را که متعلق به چهار قرن اخیر است، براساس رویکرد فرهنگی آفرینندگان آن تحلیل کرده است. این رویکردها عبارت است از: معرفت‌افزایی و ثناگویی، تطبیق مفاهیم قدسی بر امور ملموس و محسوس، تشویق به توسل، تشویق به پیروی عملی از امام علی (ع)، رویکرد تقریبی و کلامی، رویکرد گزارشگری و ثبت خدمات و بانیان. دستاورد این پژوهش، توانایی بازشناسی دقیق‌تر از کتیبه‌های حرم علوی، تحلیل بهتری از محتوای آن، شناخت بیشتر از آفرینندگان این کتیبه‌ها و ارائه الگویی برای تحلیل محتوای کتیبه‌های سایر حرم‌هاست.

کلید واژه‌ها: حرم علوی، کتیبه‌های حرم، معارف شیعی، بازسازی حرم، هنر شیعی.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۱۳

۱ عضو هیأت علمی جامعه المصطفی (ص) العالمیه قم و عضو گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت، قم، ایران.

مقدمه

حرم امام علی (ع) از برکت جذبۀ امیرمؤمنان دل‌های مردمان بسیاری را به سوی خود کشانده و در طی حدود هزار و سیصد سال از پایه‌گذاری آن، هنرمندان بسیاری به رسم خاکساری چکیده هنر و ارادت خود را در قالب آثار هنری مختلف در این درگاه به یادگار گذاشته‌اند. آن‌چنان که می‌توان این بارگاه آسمانی را موزه‌ای چهارده‌قرنی از تاریخ، هنر و فرهنگ مسلمانان و محبّان اهل بیت علیهم‌السلام دانست. از دیرباز، حضور در بقاع متبرکه در تربیت انسان‌ها و تعمیق و توسعه ارزش‌های دینی اثری ماندگار داشته است (خارستانی، ۱۴۰۰، ص ۹۳). با توجه به اینکه ایرانیان در توسعه حرم امیرمؤمنان (ع) نقش ویژه‌ای داشتند و هنرمندان ایرانی نیز اجراکنندگان این بازسازی‌ها و توسعه بودند، طبیعی است که تزیینات و آرایه‌های حرم تحت‌تأثیر اندیشه و رویکردهای حاکم بر ایرانیان در دوره‌های مختلف تاریخ آن باشد. این تزیینات شامل: گروه‌های آجرکاری، کاشی‌کاری، طلاکاری و آیینه‌کاری و کتیبه‌ها زیرمجموعه کاشی‌کاری است (بهرمان، ۱۳۹۱، ص ۶۵).

در میان آورده‌های هنرهای مختلف، کتیبه‌ها را می‌توان نقطه تلاقی محتوا و قالب دانست. این کتیبه‌های ارزشمند به خط‌های مختلف نسخ، ثلث و نستعلیق نگاشته شده است. کتیبه‌ها را می‌توان براساس آیات قرآن، روایات فضائل امیرمؤمنان، روایات منقول از آن حضرت، اشعار در مدح ایشان و گزارش عمارت و آبادانی و بازسازی تقسیم‌بندی کرد. این کتیبه‌ها به تناسب روزگار آفرینندگان و بانیان آن تفاوت سنی بسیاری با یکدیگر دارد و رویکردهای مختلفی را به تناسب انگیزه‌ها، شرایط بانیان و آفرینندگانش دنبال می‌کند.

این پژوهش که مواد آن متن کتیبه‌ها و گزارش‌های تاریخی مرتبط با آن‌هاست، به روش تاریخی تحلیل شده است. رویکردهای مختلف آفرینندگان این پژوهش مربوط به چهار قرن اخیر، یعنی عصرهای صفویه تا قاجاریه است.

پژوهش حاضر یک تحقیق میان‌رشته‌ای است که داده‌های آن به صورت میدانی و کتابخانه‌ای فراهم شده است. پس از نشانه‌شناسی فرهنگی و تحلیل محتوای این مطالعه که براساس تاریخ اسلام، دانش‌های حدیث، لغت و تفسیر انجام می‌شود، ارتباط آن با شرایط و زمانه سازندگان و هدفی که آنان از نصب این کتیبه‌ها در حرم علوی در نظر داشتند در قالب

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۱۴

رویکردهای اصلی آنان بررسی می‌شود و در نهایت، محقق این‌گونه به پرسش اصلی پژوهش پاسخ می‌دهد که سازندگان و بانیان کتیبه‌های حرم علوی چه رویکردهایی را در تزیین کتیبه‌ها دنبال می‌کردند و این کتیبه‌ها چه نشانه‌ها و دلالت‌های فرهنگی را ارائه می‌دهد؟

این کتیبه‌ها بیشتر روی کاشی کاری طراحی شده است. کاشی کاری به ما اجازه آفرینش ترکیب‌های انتزاعی و تجریدی بی‌زمان در بافتی تأثیرگذار و رنگی مشیر به ملکوت و آسمان لایتناهی را می‌دهد (مکی‌نژاد، ۱۳۹۹، ص ۱۰۳).

کتیبه‌نگاری، استفاده از آیات قرآنی و متون دینی انعکاس توجه به خوش‌نویسی در دوره صفویه است که به‌عنوان یکی از تزیینات تحولی را در معماری این دوره ایجاد کرد (مکی‌نژاد، ۱۳۹۹، ص ۴۳).

رویکردهای برگرفته از این کتیبه‌ها که در پژوهش حاضر بررسی می‌شود، عبارت است از: رویکرد معرفت‌افزایی، شناگویی و مداحی، رویکرد تناسب مکانی بین متون دینی و مکان قدسی (تشبیه)، رویکرد تشویق به توسل به اهل‌بیت، رویکرد ترویج الگوگیری از معصومان، رویکرد گزارش ساخت و نام‌بردن از سازندگان و بانیان و رویکرد تقریبی و کلامی. براین اساس، داده‌های فراهم‌آمده از تحقیقات میدانی و کتابخانه‌ای در این چارچوب رده‌بندی و تبیین می‌شود.

باید در آغاز به این نکته توجه کرد که منابع تاریخ‌نگاری معماری حرم‌های مقدس به‌ویژه حرم علوی (ع) کاستی شدیدی دارد و نمی‌توان اطلاعات چندانی را از آفرینندگان، معماران، طراحان و دست‌اندرکاران عمارت و بازسازی حرم‌های مطهر به‌دست آورد. هرچند سازندگان برخی از کتیبه‌ها را می‌توان از نام‌های به‌جامانده در برخی کتیبه‌های حرم یا متون تاریخی بازشناخت اما متأسفانه آفرینندگان بیشتر کتیبه‌ها نامشخص است. از جمله افرادی که نام خود را در کتیبه‌ها باقی گذاشته‌اند: استاد محمدعلی تبریزی، محمدعلی اصفهانی، شاملو خوشنویسان و استاد محمد صالح طیب قزوینی (۱۲۵۱ ق)، از هنرمندان مشهور عصر صفوی تا قاجاری هستند (بهرمان و کردوان، ۱۳۹۴، ص ۱۵۵).

جزئیات این بازسازی‌ها و تلاش‌ها همچنان در ابهام قرار دارد و تنها اطلاعاتی کلی و بدون جزئیات از این تلاش‌ها وجود دارد. عمده کتیبه‌های موجود در حرم علوی مربوط به

چهار قرن اخیر است و بیشتر آن‌ها هرچند طراحی اولیه آن به عصرهای سابق مانند صفویه و افشاریه می‌رسد، در عصر قاجار بازسازی و ترمیم شده است. با توجه به قاجاری بودن این کتیبه‌ها، باید گفت که یکی از پیش‌فرض‌های این پژوهش، نظر کارشناسان هنر و معماری ایرانی است که خطوط به‌کاررفته در کتیبه‌های قاجار را سرشار از مفاهیم رمزگان و پر از مفاهیم نشانه‌شناسی دانسته‌اند (رخشان و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۱۹۹).

پیش از این، هرچند آثاری درباره تاریخچه حرم مطهر علوی و تلاش‌های ایرانیان در عتبات نوشته شده است اما اثری که هدف این پژوهش را مدنظر داشته باشد، یافت نشد که به دنبال ترسیم رویکردهای فرهنگی این هنرمندان ایران زمین باشد.

آثار زیادی درباره آستان مقدس علوی نگاشته شده است که می‌توان قدیمی‌ترین آن‌ها را کتاب‌هایی چون فرحة الغری از سید بن طاووس دانست که با آثار معاصرانی چون تاریخچه آستان مطهر امام‌علی از دکتر صلاح مهدی فرطوسی، مشهد الامام‌علی (ع) فی النجف و مابه من الهدایا و التحف از خانم دکتر سعادت ماهر محمد، المرقد العلوی المقدس فی النجف الاشراف از شیخ موسی راضی نصار و مقاله‌های «نگاهی به آثار خوشنویسان ایرانی در کتیبه‌های عتبات عالیات» از آقای مهدی قربانی، «تبیین رویکرد فرهنگی حکومت صفوی به عتبات عالیات» از دکتر محمداقبر خزائیلی، «رویکرد دینی نادرشاه و تأثیر آن بر شیعیان و عالمان شیعه» از زهرا عبدی، «مناقب خوانی در دوره آل‌بویه» از دکتر حسین ایزدی و مهدی زیرکی و نیز مقاله‌های دیگر دانست؛ البته آثار دیگری نیز وجود دارد که در تفسیر کلی هنر به‌کارگرفته‌شده در کتیبه‌های حرم امام‌علی (ع) به‌کار می‌آید، از جمله: کتاب‌های هنر مقدس اصول و روش‌ها (از تیتوس بورکهارت، ترجمه جلال استادی)، هنر و معماری اسلامی (از شیلا بلر و جانانان بلوم، ترجمه دکتر یعقوب آژند)، مجموعه مقالات آثار «معماری قدسی» (از حسین زمرشیدی)، کتاب گذری بر میراث معماری عراق (از دکتر سمیه امیدواری و الهه گلذاری و مریم امیدواری)، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی و تزیینات معماری (از مهدی مکی نژاد) و تاریخ فن العمارة العراقية فی مختلف العصور (از شریف یوسف).

هرچند تلاش علمی نویسندگان این آثار شایسته تقدیر است و به تناسب از آثار علمی‌شان در این پژوهش بهره‌برده شده است، تاکنون اثری که موضوع مورد توجه این پژوهش را به‌طور

ویژه و اختصاصی دنبال کند، یافت نشد.

حرم امام علی (ع)

محل دفن آن حضرت در نجف اشرف است که حدود یکصد سال مخفی بود. امام صادق (ع) در زمان حکومت عباسیان برای نخستین بار محل دفن حضرت را برای عموم نمایان کرد (ابن طاووس، ۱۴۱۳ ق، ص ۹۶) و پس از آن بناهای مختلفی روی این قبر در زمانهای مختلف ساخته شد. مهم‌ترین توسعه‌ها و بناهای این حرم شریف به دستور عضدالدوله دیلمی (۳۷۲-۳۲۴ ق) و شاه صفی صفوی (۱۰۳۸ - ۱۰۵۲ ق) سامان یافته است (آل محبوبه، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۴۳ و ۴۸؛ فرطوسی، ۱۳۹۳، ص ۳۴۰). البته ساختار امروزی حرم بیشتر از عهد صفوی برجای مانده که به همت شاه‌عباس (حکومت ۹۹۶ - ۱۰۳۸ ق) و شاه صفی (۱۰۳۸ - ۱۰۵۲ ق) و با نقش‌آفرینی کلیدی شیخ بهایی بنا شده است (کاظمی دلیکانی، ۱۳۸۶، ص ۷۰).

کتیبه

کتیبه یعنی آنچه به خط جلی نسخ یا نستعلیق، به خط طغرانی و یا به خط کوفی بر دوره دیوار مسجدها، مقبره‌ها و اماکن متبرکه و یا سر در دروازه‌امرا و بزرگان نویسند یا نقش کنند (فرهنگ معین، ۱۳۸۶: ذیل کتیبه).

رویکرد

رویکرد به معنای توجه، روی‌نهادن، روی‌آوردن، رو به سوی چیزی یا به کسی آوردن، موضع‌گیری، جهت‌گیری به موضوعی خاص، جهت‌گیری در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری‌های راهبردی و یا تاکتیکی و نشان‌دهنده دیدگاه یا الگوی فکری و معادل attitude و approach است.

براساس یکی از جامع‌ترین تعریف‌های پرشمار، فرهنگ بیانگر بیشتر جنبه‌های معنوی زندگی جمعی انسان‌ها همانند آیین‌ها، آداب، زبان، دین و دانش است و درحقیقت، سه عنصر مهم اندیشه و باور، گرایش و احساس، آداب‌ورسوم و مناسک را شامل می‌شود

(کاشفی، ۱۳۸۴، ص ۱۷۷). برای مثال، وقتی از رویکرد فرهنگی مدیحه‌خوانی و ثناگویی در کتیبه‌های حرم علوی سخن می‌گوییم، منظورمان جهت‌گیری کلی است که آفریدگار کتیبه در آفرینش آن مدنظر داشته‌اند و دست‌یافتن به آن را در خاطر گذرانده‌اند. این رویکرد به عنصر گرایش‌ها و احساس زائر و زیارت مرتبط می‌شود. رویکرد تقریبی به معنای موضع‌گیری کلی آفرینندگان این آثار در کتیبه‌های حرم علوی است که عنصری اندیشه‌ای از فرهنگ و همین‌طور سایر رویکردها را دربرمی‌گیرد.

رویکرد معرفت‌افزایی و مدیحه‌خوانی

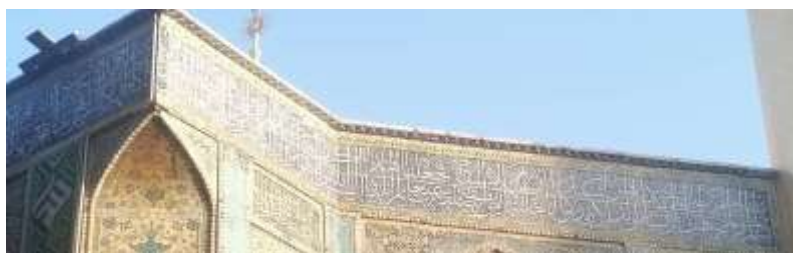
زائر به‌هنگام زیارت باید خود را در خدمت خود مولا و نه فقط میهمان‌خانه و حرم او بداند. این حضور در خدمت مولای کریمی مانند امیرمؤمنان آن‌چنان برای زائران اثرگذار، بهت‌آور و شیرین است که طبیعی‌ترین واکنش زائر را می‌توان ثناگویی و مداحی معشوق، محبوب و مقتدای خود که جامع همه فضایل است، دانست. فضاسازی معماری حرم مطهر نیز این عظمت را در بُعد مادی تا حد ممکن جلوه بخشیده و اینجاست که کتیبه‌های حرم به مدد زائر می‌آید تا زبان بندآمده‌اش را در مدح مولای متقیان و امیر بیان، یاری دهد. این مسلم است که اشعاری که در معماری اماکن مقدس به‌کار گرفته می‌شود، می‌تواند از راه‌های مختلف به دانش‌افزایی زائران و بازدیدکنندگان بیفزاید (خطیب‌نیا، ۱۴۰۱، ص ۱۵ - ۳).

پرداختن به مدایح و فضائل علوی در این کتیبه‌ها می‌تواند تحت‌تأثیر رویکرد مناقب‌خوانی نیز بوده باشد. این رویکرد یکی از رویکردهای رایج در جامعه شیعه است که از دوره آل‌بویه شکل گرفت و در دولت‌های شیعه صفویه و بعد از آن گسترش یافت؛ زیرا فضیلت‌گویی زیرساخت معرفتی منقبت‌خوانی است (زیرکی و ایزدی، ۱۳۸۷، ص ۲۷). از این‌روست که می‌توان بیشترین حجم کتیبه‌های موجود در حرم علوی را در این رویکرد طبقه‌بندی کرد. این رویکرد را می‌توان در کتیبه‌های زیر دید.

سوره انسان (هل اتی)

از آنجا که سوره هل اتی یکی از سوره‌هایی است که در شأن امیرمؤمنان نازل شده است، تکرار فراوان این سوره را در حرم مطهر در ضلع شمالی صحن و در روضه مطهره می‌توان

دید. در این سوره، خداوند متعال از ابراری سخن گفته است که در راه محبت خدا مسکین و یتیم هستند و اسیر را با غذای خود سیر می‌کنند (انسان: ۸). براساس روایت‌های متعدّد شیعه و عامه امیرمؤمنان شخصیت کلیدی این ابرار است (طبرسی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۰، ص ۶۱۳؛ مقاتل، ۱۴۲۳ ق، ج ۴، ص ۵۲۵؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۰، ص ۲۴۳-۲۴۴). خداوند در بخش نخست (آیات ۱-۲۲) به آفرینش انسان از نطفه می‌پردازد. سپس می‌فرماید: «خداوند انسان را به راهی که تنها راه اوست، هدایت کرد و در برابر، این هدایت یا آن را شاکرانه می‌پذیرد یا ناسپاسانه نمی‌پذیرد». آن‌گاه به عذاب‌های گوناگون کسانی که در برابر هدایت الهی ایستادگی کردند و کفر ورزیدند، اشاره می‌کند. سپس در ضمن ۱۸ آیه، به ویژگی‌های ابرار و نعمت‌هایی که بدان‌ها در قیامت ارزانی خواهد شد، می‌پردازد (خراسانی، ۱۴۰۲، مدخل انسان/سوره). به گفته علامه طباطبایی، غرض این سوره نیز بیان نعمت‌های گوناگونی است که به ابرار داده می‌شود (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۲۰، ص ۱۲۰). شاید بالاترین این نعمت‌ها این باشد که خداوند به آنان باده‌ای پاک می‌نوشاند.

شکل شماره یک-سوره هل آتی (انسان) بر کتیبه بالای گوشواره سمت چپ ایوان شرقی

شکل شماره دو-سوره هل آتی (انسان) در آخرین کتیبه تاج ضریح امروزی

آیه ۱۹ و ۲۰ سوره توبه

بنا بر روایات اهل بیت، آیه نوزدهم این سوره که از یکسان دانستن آب دادن به حاجیان، آبادساختن مسجدالحرام با ایمان به خداوند و آخرت و جهاد در راه خداوند نهی کرده است،

ناظر به گفت‌وگوی امام‌علی (ع) با عباس بن عبدالمطلب و شیبه بن عثمان دانسته‌اند؛ زیرا عباس به مقام سقایت حاجیان و شیبه بن عثمان یا طلحه بن شیبه مقام کلیدداری و حفاظت از خانه خدا را داشتند و به آن افتخار می‌کردند و امام‌علی (ع) با ردّ برتری آن‌ها افتخار خود را که همان ایمان به خدا و روز قیامت و جهاد در راه خدا بوده و زمینه‌ساز ایمان آوردن امثال آن دو شده است، برتر معرفی کرد (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۸۴؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۲۰؛ قرطبی، ۱۳۸۴، ج ۸، ص ۹۱).

بنابراین، روایات آیه بیستم این سوره نیز که درباره کسانی که ایمان آوردند و هجرت کردند و با مال و جان‌شان در راه خدا جهاد نمودند، مقامشان نزد خدا برتر است و آن‌ها رستگاران‌اند. درباره امیرمؤمنان نازل شده است (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۸۴).
این دو آیه بر سر در مسجد عمران بن شاهین به خط محمدصالح طیب قزوینی در سال ۱۲۵۱ قمری نگاشته شده است.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۲۰

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۲۱

	
<p>شکل شماره چهار- سر در مسجد عمران بن شاهین، ایوان شمالی حرم علوی</p>	<p>شکل شماره سه- امضای کاتب در گوشه کتیبه سر در مسجد عمران بن شاهین</p>

شعر عرفی شیرازی (متوفای ۹۹۹ ق)

در میان ایوان طلا، در کنار در ورودی به رواق، حروف طلا بر پلاک‌هایی از طلا به خط محمدجعفر اصفهانی در تاریخ ۱۱۵۶ قمری (شعری از عرفی شیرازی) در مدح حضرت علی نوشته شده است با مطلع
این بارگاه کیست که گویند بی هراس
کای اوج عرش سطح حضيض تو را مماس

عرفی محمد بن خواجه زین‌الدین علی بن جمال‌الدین شیرازی ملقب به جمال‌الدین و

متخلص به عرفی از مشاهیر و شعرای قرن دهم هجری قمری در شیراز است (سید عابد و علی، ۱۳۳۲، شماره ۳، ص ۲۳ - ۲۷).

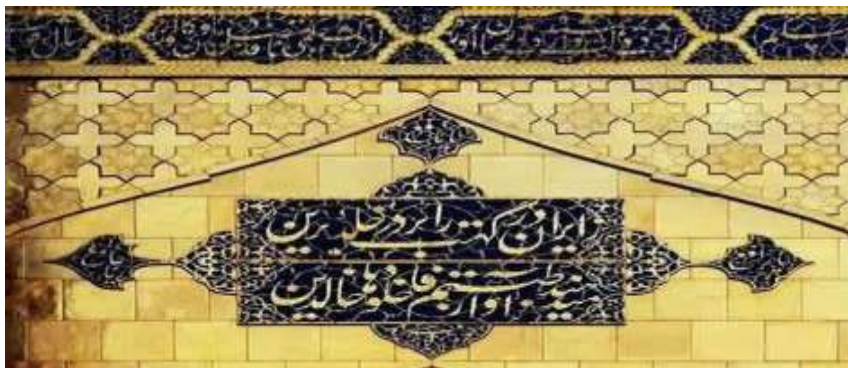

شکل شماره پنج - ایوان شرقی، کتیبه طلاکاری، شعر عرفی شیرازی

دو بیت از شعر ملا حسن کاشی:

زایران درگهت را بر در خلد برین می دهند آواز طبتم فادخلوها خالدین

این دو بیت، بخشی از بند هفتم از مجموعه اشعار هفت بند در قالب ترکیب بند با موضوع امام علی (ع)، سروده ملاحسن کاشی آملی از شاعران شیعی قرن هفتم هجری قمری است (رسولی و همکاران، ۱۳۹۳، مدخل ملاحسن آملی). به کارگیری این دو بیت از هفت بند مشهور ملاحسن کاشی آملی یادآور ابیات رسا و بلیغ اشعاری است که به گواهی مورخان در جامعه آن روز شیعه گسترش فراوانی یافته است و شرح‌ها و نوشته‌های بسیاری به آن نوشته شده بود و زائران حرم علوی با دیدن این ابیات به آن اشعار بلیغ و فصیح رهنمون می‌شدند که مربوط به رویکرد مدیحه‌خوانی می‌شود. می‌توان در گونه نگارش بیت اول اشعار میرزاحسن کاشی اشاره به ایران را نیز دید که هنرمند خوشنویس با استفاده از صنعت ایهام کلمه زائران را از مصرع (زائران درگهش را بر در خلد برین) به گونه‌ای تلمیح‌آمیز در اذهان زنده می‌کند.

شکل شماره شش- بیت اول اشعار ملاحسن کاشی در سمت راست ایوان شرقی با
تلمیح زائران

این بیت از نمای روبه‌روی ایوان بر سینه سمت راست تزیین شده است:

می دهند آواز طبتم فادخلوها خالدین	زائران درگهت را بر در خلد برین
-----------------------------------	--------------------------------

شکل شماره هفت- بیت دوم اشعار ملاحسن کاشی آملی در سمت چپ ایوان شرقی و بیت
دیگر

تا نجف شد آفتاب دین و دولت را مقام خاک آن دارد شرف بر زمزم و بیت الحرام

رویکرد تطبیق مفاهیم قدسی بر اماکن و اشیای محسوس

«مرقد دارای سقف در هنر اسلامی رمز اتحاد آسمان و زمین است و در مرقد مردان قدسی هنر اسلامی جلوه‌ای از خدا است» (بورکهارت، ۱۳۷۶، ص ۱۳۷). در این رویکرد، معنای قدسی آیات و روایات بر مثال مادی و دنیوی آن اطلاق می‌شود و نوعی مجاز را با به‌کاربردن آیات قرآن و روایات اهل‌بیتی که درباره بهشت است با اماکن و به‌خصوص درگاه‌های حرم به‌ارمغان می‌آورد. درحقیقت، می‌توان دستاورد به‌کارگیری این رویکرد در

کتیبه‌های حرم را تلقین بهشت بودن حرم و یادآوری ارج و جایگاه ملکوتی این بارگاه و امام مدفون در آن برای زائر دانست که می‌تواند تأثیرهای بسیاری داشته باشد. از جمله:

۱- تمرکزبخشیدن به زائر برای توجه و ارتباط قلبی و روحی با امیرمؤمنان و حرم آن حضرت و کسب فیض‌هایی که نتیجه حضور قلب و معرفت است؛

۲- فال نیکوزدن و امیدوارکردن زائر به اینکه توفیق زیارت و حضور در مرقد حضرت امیر را به فال نیکو گرفته و امیدوار است که در بهشت نیز به آن حضرت ملحق می‌شود، چه اینکه زائر در این دنیا به بهشت پا نهاده است.

۳- حفظ حرمت بارگاه نورانی توسط زائر که خود را در بهشت الهی می‌بیند و رفتار، گفتار و کردارش را درخور این جایگاه عظیم می‌داند و خودبه‌خود از ناشایست‌ها خودداری می‌کند.

آیه ۷۶ سوره زمر

این آیه متضمن لحظه ورود بهشتیان به بهشت است و استعاره‌ای واضح را در تشبیه حرم علوی به بهشت در خود دارد که بر سردرهای اصلی حرم مطهر نقش شده است. گویا سازندگان و میزبان این بارگاه نورانی با سخن فرشتگانی که بهشتیان را بر در بهشت استقبال می‌کنند، سخن می‌گویند و به زائران می‌فرمایند (سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ). این تابلو در سه مکان در حرم علوی نصب شده است.

شکل شماره هشت- آیه ۷۳ سوره زمر در تضمین شعر در ایوان شرقی

شکل شماره نه- آیه ۷۳ سوره زمر از داخل باب‌الرضا

شکل شماره ده-آیه ۷۳ سوره زمر سر در باب امام رضا از داخل

آیه **يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ**: «دست خداوند بالای دستانشان است». انتخاب این نقش براساس تطبیق معنای مادی فوقیت و بالابودن فیزیکی که در فراز گنبد متصور است، با معنای ملکوتی که انعکاس دهنده معنای ملکوتی این آیه شریفه و نیز با لقب یداللهی امیرمؤمنان تطبیق است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۴، ص ۱۹۸).

این آیه شریفه در مرکز پنجه طلایی که بر فراز شمسه گنبد حرم حضرت امیر قرار دارد، جای گرفته است. این شمسه اولین بار در دوران نادرشاه در این محل تعبیه و پس از ربوده شدنش در دوران سیطره حزب منحوس بعث در دوران اخیر براساس تصویرهای باقی مانده ستاد بازسازی عتبات ساخته و نصب شد (انصاری، ۱۴۰۲، ج ۱).

آفرینندگان این سازه با طراحی این سازه و شکل دستی که در داخل آن، این آیه شریفه نقش بسته تطبیق مفهوم یداللهی امیرمؤمنان را به معنای اینکه «اینجا جای شخصی است که مظهر قدرت الهی است» و مفهوم محسوس «یدالله» را در این مکان تجسم عینی بخشیده است (گروه نویسندگان، ۲۰۱۱م، ص ۱۳۲).

شکل شماره یازده-شمسه نادری و کف دست با آیه شریفه «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ» امروزی

شکل شماره دوازده-شمسه قدیمی

حدیث أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بِأُيُهَا

این حدیث نیز از احادیثی است که سنی و شیعه در فضل امیر مؤمنان (ع) نقل کرده‌اند و بر اساس آن پیامبر خدا (ص) فرمود: «من شهر دانشم و علی دروازه آن است. آن‌که دانش می‌خواهد، باید از [این] دروازه درآید».

محدثان شیعه و سنی این روایت را با اختلاف جزئی تعبیر نقل کرده‌اند (حاکم نیشابوری، ۱۴۳۵ ق، ج ۳، ص ۱۳۸؛ اخطب‌خوارزم، ۱۴۱۱ ق، ص ۸۳؛ طبری، ۱۴۰۳ ق، ص ۱۰۵؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۳۳؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۴ ق، ص ۵۷۸).

این روایت مرجعیت دینی منحصر امیر مؤمنان را برای دستیابی به علوم بی‌انتهای نبوی اثبات می‌کند و از آنجا که بر چند سر در حرم مطهر علوی نقش بسته است، می‌توان نصب آن در این مکان را تحت‌تأثیر رویکرد انطباق‌دهی امور معنوی به امور محسوس دانست. به این ترتیب که قرارگرفتن این حدیث شریف بر درها و دروازه حرم مطهر علوی تداعی‌کننده این معنا برای زائر است که او با ورود به حرم و زیارت امیر مؤمنان وارد دروازه علوم نبوی شده

است و باید منتظر نزول برکات و دنبال علوم الهی نبوی باشد.

پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۲۷

شکل شماره سیزده- حدیث «مَدِينَةُ الْعِلْمِ» بر در رواق اصلی

شکل شماره چهارده- حدیث «مَدِينَةُ الْعِلْمِ» بر ورودی از بیرون

پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۲۸

شکل شماره پانزده- حدیث «مدینة العلم» باب قبله از بیرون

شکل شماره شانزده- حدیث «مدینة العلم» سر در باب الرضا

رویکرد تشویق به توسل

یکی از نیازهای معنوی زائران اقلیم ملکوت توسل به ساحت قدسی امیرمؤمنان است. هدف اصلی زیارت تقرب به خدای متعال با زیارت ولی او و طمع به پادشاهی است که به زائران ولی خدا وعده داده شده است که از جمله آنان برآورده شدن حاجت‌ها و کتیبه‌هایی

با این مضمون، یاری‌گر زائر در این مسیر است؛ از جمله این کتیبه‌ها:

شعر نادعلی

دعای «نادعلی» دعایی است که مخاطب را برای حل مشکلات و برطرف شدن غم و اندوهش به خواندن و صدازدن امام‌علی (ع) تشویق می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۰، ص ۷۳). هرچند در اسناد آن تردید شده است (دوزدوزانی تبریزی، ۱۳۷۹، ص ۲۲). بنا بر آنچه در کتاب شرح دیوان شعر منسوب به امام علی (ع) نوشته میبدی یزدی (عالم شافعی قرن دهم هجری قمری) آمده، پیامبر (ص) در جنگ احد از عالم غیب این اذکار را شنید (میبدی یزدی و بی‌تا، ۱۳۷۹، ص ۴۳۴؛ محدثی، ۱۳۸۶، ص ۵۶۳). این کتیبه با توجه به محتوای این شعر و اختصاص آن به امیرمؤمنان بسیار پرتکرار است.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۲۹

شکل شماره هفده-بالای سردر ایوان طلای حرم علوی، دو کتیبه میناکاری با ذکر «نادِ عَلِیاً مَظْهَرُ الْعَجَائِبِ» به خط نستعلیق و با امضای «کتبه العبد ابن ابدال محمد علی نقاش فی سنه

شکل شماره هجده- نادعلی سردر بیرونی باب‌الرضا به صورت چهار پاره

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۳۰

شعر «بنی عربی...»

قصیده عربی شیخ‌بهایی در توسل به اهل بیت (ع) با مطلع «بَنِي عَرَبِيٍّ وَرَسُولِ مَدَنِيٍّ / وَ أَحْيِهِ أَسَدِ اللَّهِ مُسَمِّي بَعْلِي» زیارت‌نامه‌ای است از منشآت شیخ بهاء‌الدین محمد عاملی که هر فقره از این زیارت‌نامه دوازده حرف است و در مجموع، ۲۴ فقره می‌شود (ناجی نصرآبادی، ۱۳۸۷، ص ۵۲). متن این شعر، علاوه بر نام‌بردن و یادکردن از چهارده معصوم علیهم‌السلام خداوند را به آنان سوگند می‌دهد که دعای شخص متوسل را برآورده و حاجات همگان را روا کند و هزاران سلام و صلوات را در شبانه‌روز و صبح چاشت نثارشان بفرماید.

پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۳۱

شکل شماره نوزده-قسمت بالای ایوان شرق، گلدان میناکاری زرینی شامل ۱۲ شاخه گل به صورت برجسته خودنمایی می‌کند که در فضای داخلی آن کتیبه‌ای به خط ثلث ایرانی

اسماء الحسنی

در قسمت بالایی و تاج ضریح مطهر علوی پنج دور کتیبه وجود دارد و دومین دور آن گل‌هایی است که اسماء الحسنی در آن‌ها نقش بسته شده است که با یا الله و یا رب شروع می‌شود. در آیه ۱۸۰ سوره مبارکه اعراف در قرآن کریم به مسلمانان فرمان داده شده است که با این اسماء الهی خداوند را بخوانند و زائران را به توسل و دعا به درگاه خداوند متعال فرا می‌خواند.

شکل شماره بیست - کتیبه اسماء حسنی با تزئین یاقوت نشان و سوره انسان در تاج ضریح مطهر

رویکرد تشویق به اقتدا به معصومان و الگوگیری از ایشان

در این رویکرد آفریننده کتیبه به دنبال القا و ترویج سبک زندگی امیرمؤمنان به زائران آن حضرت است. این القای غیرمستقیم یا با برشمردن فضایل و خصلت‌های نیکوی آن حضرت به صورت جزئی و مفصل و یا با تکرار و یادآوری آیات و سوره‌هایی که آن حضرت در زندگی خود بسیار تکرار می‌کرد، بیان شده و تحقق یافته است. از نمونه‌هایی دوم که در سیره امیرمؤمنان یافت می‌شود، تلاوت مکرر سوره‌های توحید و قدر در نمازهاست. از سوی دیگر، توصیه‌های فراوانی در روایات معصومان درباره این دو سوره وجود دارد. ما به کارگیری سوره توحید و سوره قدر را در حرم مطهر فراوان می‌بینیم؛ از جمله: به کارگیری سوره توحید در کتیبه‌های حرم، به کارگیری سوره قدر و به کارگیری سوره الرحمن بر فراز همه کتیبه‌هایی که در نماز زیارت امیرمؤمنان وارد شده و برخی از آیات آن در شأن امیرمؤمنان (ع) است. از نمونه‌های اول که توجه به آیات و روایاتی است که صفات حضرت امیر را برای زائران به صورت جزئی‌تر بیان می‌کند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

آیه ۷۳ سوره زمر

هرچند این آیه در رویکرد دوم استفاده شده است، نمی‌توان از رویکرد حاضر آن نیز غافل

ماند.

از آنجا که امیر مؤمنان امام‌المتقین هستند، تناسب این آیه در سردرهای بارگاه آن حضرت بیشتر نمایان می‌شود که به زائرانش وعده بهشت می‌دهد و در پس این وعده، با زبان کنایه زائران واقعی آن حضرت را اهل تقوا می‌داند که لازم است تناسب و سنخیت بیشتری با امامی که به زیارتش آمده‌اند، داشته باشد و به زائر این پیام انتقال می‌یابد که برای ورود به این حریم مطهر، پاک، پاکیزه و طیب باشد. به‌کارگیری پرتکرار این آیه در حرم مولای متقیان می‌تواند اشاره‌ای نیز به این خطبه باشد و زائران امیر مؤمنان را به سیره‌ای که آن حضرت ترسیم کرده است، تشویق کند.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۳۳

آیه ۵۳ سوره مائده

از آنجا که در روایات مصداق اتم این آیه امیر مؤمنان است، خداوند شش صفت ویژه او را برمی‌شمرد (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۷۲).

بنا بر روایتی دیگر این توصیفات، وصف امیر مؤمنان و یاران آن حضرت در نبردهایشان با ناکثین، قاسطین و مارقین است (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۳۱۵). در این آیه، شش صفت بارز از مؤمنان ویژه‌ای یاد شده که خداوند متعال به فضل خدا مسلمانانی را که از دین خود بازگردند، با حضور آنان تهدید کرده است. این صفات که در سیره امیر مؤمنان به‌وضوح دیده می‌شود عبارت است از:

محبوب خدا بودن و عاشق خدا بودن، متواضع بودن در برخورد با مؤمنان درعین سخت‌گیری با مشرکان، مجاهده در راه خدا و نترسیدن از سرزنش ملامت‌کنندگان در این مسیر است؛ از این رو، طراحان این کتیبه با نصب این آیه صفات برجسته امیر مؤمنان و یارانشان را پیش از آیه مشهور ولایت در پیش‌روی همه زائران آن حضرت قرار داده‌اند تا بر معرفت و محبت‌شان بیفزاید و از سوی دیگر، تشویق زائران آن حضرت به شباهت یافتن و سنخیت به مولایشان است.

شکل شماره بیست و یک-کتیبه حاوی این آیه شریفه در گوشه سمت چپ ایوان طلا

از نمونه‌هایی دوم آیات و سوره‌هایی است که در سخنان و سیره امیرمؤمنان سفارش شده است.

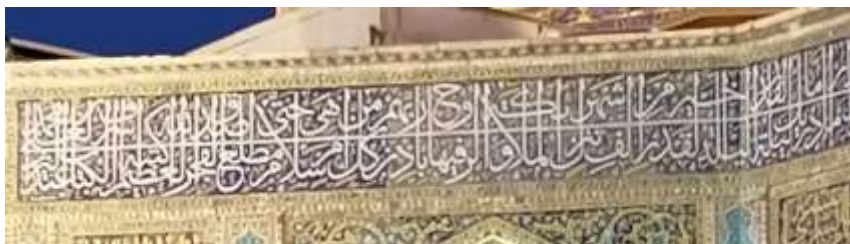
پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

سوره قدر

۱۳۳۴

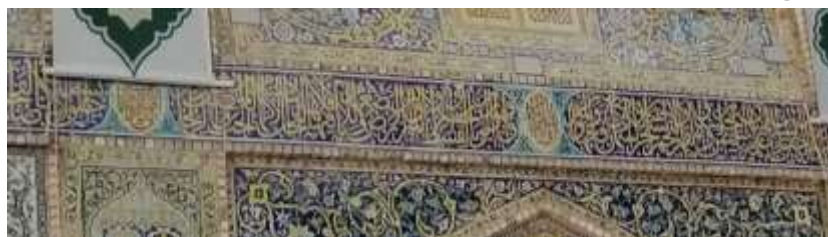
طبق روایتی امام این سوره را با شیرینی خاصی تلاوت می‌کرد و اختصاص این سوره را به خود و فرزندان از قول رسول‌الله نقل کرده است.

شکل شماره بیست و دو-اِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ در گوشواره سمت راست ایوان شرقی

سوره الرَّحْمَنُ

آیات بسیاری از این سوره نیز در شأن امیرمؤمنان نازل شده است (برازش و دیگران، ۱۳۹۴، ج ۱۵، ص ۳۸۸).

شکل شماره بیست و سه-سوره الرَّحْمَنُ در کتیبه سطر دوم صحن شمالی

رویکرد تقریبی و کلامی

ماهیت جامعه شیعه از آنجا که از آغاز براساس روشنگری و حرکت در برابر جو غالب و حکومت‌های مسلط بر مسلمانان شکل گرفته برای ادامه بقای خود، دائم نیازمند دو رویکرد تقریبی و کلامی است. رویکرد اول گرد اتهام‌هایی است که دشمنان را برای تفرقه میان شیعه و دیگر مذاهب اسلام می‌زداید. رویکرد کلامی براساس احترام و عقلانیت مبانی خود را به طرف مقابل که دائم قدرت سیاسی بیشتر داشته است، عرضه می‌کند. براساس شکل‌گیری، این فرصت گفت‌وگو در فضای احترام متقابل و خویش‌داری است. جمعیت شیعه از آنجا که برخوردار از منطق قوی و حقانیت بوده است، توانسته از تعدادی انگشت‌شمار به جمعیتی اثربخش فعلی و چند میلیون برابر تبدیل شود. از آنجا که بیشتر این مناظره‌های کلامی و گفت‌وگوها نیز بر سر سیره و امامت امیرمؤمنان بوده، به‌کارگیری موادی که بتواند زائران را در این جنبه یاور و یادآور باشد، از نکات ظریف طراحی کتیبه‌های حرم است. به‌ویژه در دوره‌های صفوی و قاجاری که بیشترین کتیبه‌ها متعلق به آنان است. کشور عراق که دربرگیرنده حرم مطهر علوی است، بیشتر زیر سیطره امپراتوری اهل تسنن و متعصب عثمانی بوده و این ارتباط رویکرد تقریبی را ضرورت بیشتری داده است.

در این رویکرد، دو راهبرد جلوه‌گری می‌کند: یکی بیان فضائل امیرمؤمنان که در کتاب‌های کلامی شیعه برای اثبات برتری آن حضرت به آن استناد شده است و معمولاً از آیات و روایاتی استفاده شده است که شیعه و سنی آن را نقل کرده‌اند؛ در رویکرد دوم از آنجایی که فضایل و مدایح فراوانی از امیرمؤمنان از زبان شخصیت‌های برجسته اهل تسنن نقل شده است، می‌توان در حرم امیرمؤمنان استفاده به‌وفور این آثار را دید که به‌صورت غیرمستقیم برای غیرشیعیان نیز مقام قدسی امیرمؤمنان و جایگاهش را یادآور می‌شود. از جمله کتیبه‌های مربوط به نوع اول در رویکرد تقریبی و کلامی موارد زیر است:

آیه ۵۵ سوره مائده

براساس این آیه که از آیات مهم اثبات ولایت امیرمؤمنان علیه‌السلام است، تنها خدا، رسول و مؤمنانی نماز را برپا می‌دارند و در حال رکوع زکات می‌دهند، سرپرستان مؤمنان

هستند. این آیه بنا بر روایات سنی (تفسیر طبری، ج ۶، ص ۱۶۵؛ تفسیر قرطبی، ج ۶، ص ۲۱۹؛ تفسیر فخررازی، ج ۱۲، ص ۲۶) و شیعه در شأن امام علی علیه السلام نازل شده است و می‌توان رویکرد اصلی سازندگان این کتیبه را اشاره به خاتم‌بخشی آن حضرت در رکوع دانست که ولایت آن حضرت را در طول ولایت الله و رسولش ثابت می‌کند (برازش و دیگران، ۱۳۹۴، ج ۴، ص ۹۸).

شکل شماره بیست و چهار- آیه «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ» در روکش در ورودی رواق

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۳۶

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۳۷

شکل شماره بیست و پنج- آیه «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ» سردر باب الرضا

از جمله مثال‌های مربوط به نوع دوم از رویکرد تقریبی و کلا می‌را که نقل فضایل امام از اهل سنت است. می‌توان در موارد زیر یافت:

شعر «علیُّ حُبُّهُ جَنَّةٌ»

این شعر یک رباعی با این محتوا است که «علی کسی است که محبت او سپر و محافظ است و تقسیم‌کننده آتش و بهشت است. او وصی واقعی و برحق محمد مصطفی (ص) و امام آدمیان و جنیان است».

این شعر «علیُّ حُبُّهُ جَنَّةٌ» در منابعی به بزرگانی از اهل سنت چون محمد بن ادریس

شافعی از فقهای چهارگانه اهل سنت (۱۵۰-۲۰۴ ق) نسبت داده شده است (قندوزی، ۱۴۲۲ ق، ج ۱، ص ۲۵۴؛ مرعشی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۵، ص ۱۸۸، ج ۲۰، ص ۲۵۲، ۳۲۸، ج ۲۱، ص ۶۵۲؛ کشفی، ۱۳۸۰، ص ۱۶۱). البته از اشخاص دیگری نیز به‌عنوان شاعر این شعر نام برده شده است (طبری آملی صغیر، ۱۴۲۷ ق، ص ۱۲۱؛ بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۲۶۰).

در محتوای این شعر، برجسته‌ترین صفات امیرمؤمنان را می‌توان یافت که بیشتر در منابع اهل سنت نیز به‌گونه‌ای انعکاس یافته‌است (خطیب‌بغدادی، ۱۴۱۷ ق، ج ۳، ص ۳۸۰؛ ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ ق، ج ۴۲، ص ۲۴۳-۲۴۴؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۴۹۷؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ ق، ج ۹، ص ۱۶۵؛ ابن‌ابی‌یعلی و بی‌تا، ج ۱، ص ۳۱۹-۳۲۰؛ ابن‌فوطی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۳۵۲). این شعر از کتیبه‌های پرتکرار حرم علوی است که می‌توان آن را در نقاط مختلفی یافت که از دیرباز در این حرم نورانی نصب شده است از مهم‌ترین این مکان‌های نصب این تابلو پر معنا که با خط‌های مختلف نسخ و ثلث و نستعلیق نگارش شده اماکن زیر است:

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۳۸

شکل شماره بیست و شش - «علیُّ حُبِّه جَنَّة» در ورودی بیرونی باب قبله

پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۳۹

شکل شماره بیست و هفت- «علی حُبّه جَنّة» بر در رواق

شکل شماره بیست و هشت- «علی حُبّه جَنّة» خروجی باب طوسی

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۴۰

شکل شماره بیست و نه- «علی حُبّه جَنّة» ورودی روضه

قصیده عینیه ابن ابی الحدید

ابن ابی الحدید عزالدین عبدالحمید ابن ابی الحدید مدائنی بغدادی، دانشمند بزرگ، نا می‌عالم، متکلم و متفکر، ادیب، مورخ و شاعر است که در ستایش پیامبر اکرم و علی بن ابیطالب هفت قصیده غرا سروده است. این قصائد به «السبع العلویات» معروف و بارها چاپ شده است. قصیده ششم عینیه‌ای است در مدح امام علی (ع) که هشتاد بیت دارد.

در انتخاب این قصیده بی نظیر که در میان هزاران ابیات، هزاران پاکبخته امیر مؤمنان گلچین شده، توجه به دو نکته حائز اهمیت است:

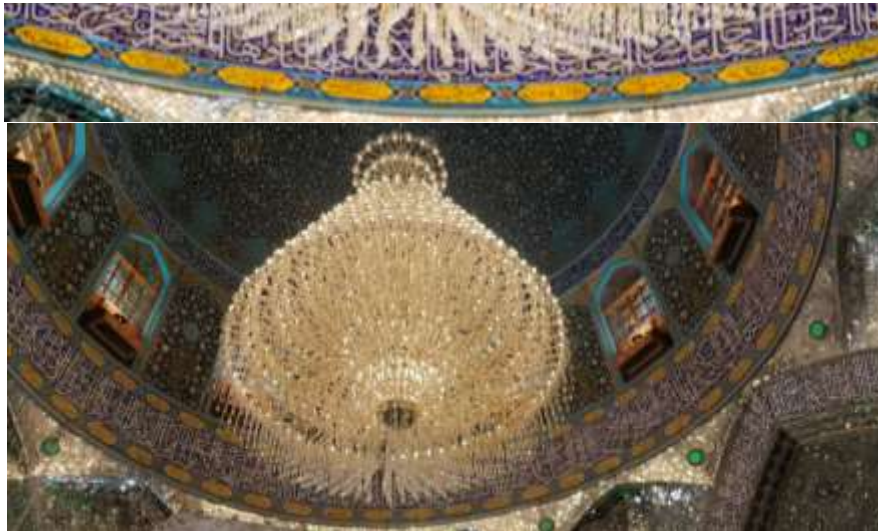
۱- سراینده این اشعار شخصی است که به صراحت خود را از اهل تسنن معتزلی و غیر شیعه می داند؛

۲- از علمای بزرگ قرن پنجم هجری است که با کتاب نفیس شرح نهج البلاغه خدمتی ماندگار به ساحت امیر مؤمنان علیه السلام عرضه کرده است.

محتوای این اشعار توصیفات بسیار بلندی از امیر مؤمنان علیه السلام دارد. توصیفات که بیان آن‌ها از زبان یکی از اتباع مکتب خلفا بهتر می تواند مقام و جایگاه امیر مؤمنان را به ویژه برای پیروان مذاهب دیگر روشن کند. شاعر درعین تصریح به تعلقش به اهل تسنن معتزلی از محبتش به شیعیان سخن می گوید. از جمله محتوای بلند این شعر، اندیشه انتظار مهدوی موعود و لشکریان مهدی اهل بیت است که سپاهیان خداست، ذکر مصائب سیدالشهدا، گریه بر بدن چاک چاک و برهنه و زنان اسیر غارت شده آل محمد (ص) است (صالحی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۳-۱۴۷). استاد محمدرضا حکیمی بسیاری از ابیات این شعر را به فارسی روان ترجمه کرده است (حکیمی، ۱۴۰۱، ص ۲۸۵).

شکل شماره سی - ابیات مدح ابن ابی الحدیث با خط آبی به دور ضریح

شکل شماره سی و یک- شعر ابن ابی الحدید در کارهای بیضی زرد رنگ در نمای داخلی گنبد حرم علوی

شکل شماره سی و دو- شعر ابن ابی الحدید در کادرهای بیضی شکل با خط آبی بر ضریح قدیم

رویکرد گزارشگری و ثبت خدمات و یاد کرد از بانیان

موارد متعددی را می‌یابیم که هنرمندان پس از پایان کار اقدام‌های انجام‌شده را به‌اختصار ذکر و نام حکمرانی را که بانی این خدمات شده‌بود، جاودان کرده‌اند. در این رویکرد می‌توان رد پای وطن‌دوستی آفرینندگان آثار هنری را یافت؛ البته محبت امیرمؤمنان کیمیایی است که مرزهای سیاسی و عقیدتی را درنوردیده است. این افراد که در طول قرن‌ها بیشتر از خاک ایران‌زمین هستند، هرکدام به‌گونه‌ای یاد وطن خویش را در اثرشان به یادگار گذاشته‌اند. در این میان، پادشاهان صفوی، نادرشاه افشار و پادشاهان قاجار جایگاه ویژه‌ای داشتند. هرچند کارنامه تک‌تک این نامداران در کنار خدمات با جنایت‌ها و خطاهای فراوانی همراه است،

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۴۲

خدمتشان به آستان علوی را که به نام پادشاه ایران و به نمایندگی از ملت ایران انجام داده‌اند، نمی‌توان نادیده گرفت. درحقیقت، هرکدام از این شاهان به نمایندگی از ملت ایران و به‌منظور به‌دست‌آوردن محبوبیت ملی، این خدمات را ازسوی عاشقان امیرمؤمنان برای جاویدان‌شدن یادشان در حرم علوی به یادگار گذاشته‌اند که البته نامشان نیز به‌گونه‌ای با تاریخ ایران‌زمین گره‌خورده است.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۴۳

کتیبه ایوان شرقی

در دیواره خارجی ایوان شرقی کتیبه‌ای وجود دارد که از کنار مناره جنوبی آغاز شده است و پس از عبور از فضای داخلی بالای درب رواق به کنار مناره شمالی می‌رسد. این کتیبه شامل ۲۸ بیت شعر ترکی و سروده میرزا عبدالرزاق تبریزی جهانشاهی است که به فرمان نادرشاه افشار به خط نستعلیق روی خشت‌های طلایی میناکاری شده و مضمون آن کتیبه دیگری در بالاترین قسمت ایوان و تقریباً چسبیده به سقف آن موجود است که متن آن عربی است و به خط ثلث روی خشت‌های طلا کتابت شده و مضمون آن تاریخ طلاکاری ایوان و گنبد مطهر نادرشاه در سال ۱۱۵۶ قمری است. (انصاری، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۴۲).

شکل شماره سی و سه - اولین سطر کتیبه طلاکاری ایوان شرقی

کتیبه گنبد

به دستور نادرشاه، روی گریو گنبد مطهر کتیبه‌ای میناکاری با به‌کارگیری طلا و مس به شکل کمربندی و به عرض ۱/۴۶ متر در سه ردیف نصب شده که در آن، علاوه بر آیات قرآن کریم سوره مبارکه فتح تا اوایل آیه دهم و ابیاتی از میرزا زکی مشهدی مشهور به ندیم به زبان ترکی، عربی و فارسی است. در این کتیبه، ضمن مدح امیرمؤمنان از خدمات نادرشاه افشار در سال ۱۱۵۶ قمری در طلاکاری گنبد و ایوان یاد شده است (انصاری، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۱۶۳).

شکل شماره سی و چهار- کتیبه گنبد آیات قرآن و گزارش بازسازی و عمران

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۲۴

نتیجه‌گیری

در میان حرم‌های منور می‌توان قدیمی‌ترین حرم را حرم نورانی امیرمؤمنان دانست که عمری ۱۴۰۰ ساله دارد و مجموعه‌بنا، مدفونان و طراحی آن را می‌توان موزه‌ای از هنرهای مختلف شیعی و اسلامی به درازای اسلام دانست. یکی از این هنرها، کتیبه‌های رنگارنگ، پرتنوع و فراوانی است که در جای‌جای این حرم‌ها به‌خصوص در حرم علوی جلوه‌گر است. براساس این پژوهش که با مطالعه تعدادی از پربازدیدترین و تکرارترین کتیبه‌های این حرم مطهر سامان یافته‌است، میهمان‌دار که آفرینندگان این کتیبه‌هاست، تحت تأثیر رویکردهای حاکم بر اندیشه و فرهنگ دوره‌های بازسازی و عمران این حرم مطهر، یعنی دوره‌های صفوی، افشاری و قاجاری به ساختن این کتیبه‌ها پرداخته‌است. یکی از اصلی‌ترین رویکردها در این کتیبه‌ها، تطبیق مفاهیم قدسی با فضای حرم است. این رویکرد به زائران یاری می‌دهد تا بیش‌ازپیش زمان حضورشان را در حرم غنیمت و حرم را شهر دانش آسمانی پیامبر اسلام و بهشت روی زمین که جایگاه متقیان است، بدانند. همچنین، آن‌ها را با فضائل و مناقب امیرمؤمنان بیشتر آشنا کرده‌است و با نمایش مناجات و اذکار توسل زائران را به‌سوی مناجات و توسل به امیرمؤمنان برای برآورده‌شدن حاجت‌ها سوق داده‌است. همچنین، ضمن ابدی‌کردن نام بانیان و سازندگان این آثار با ثبت گزارش این بازسازی‌ها بر اثبات حقانیت مکتب تشیع براساس روایاتی که دانشمندان اهل سنت درباره امام‌علی علیه‌السلام نقل

کرده‌اند، صححه گذاشته‌اند و با بیان صفات برجسته امام در آیات و روایات زائران را تشویق به اقتدا و الگوگیری از امام کرده‌اند. این گونه است که این هنر به‌عنوان یک رسانه قدسی و فاخر در ارتقای علمی و معنوی زائران حرم امیر مؤمنان کارکرد دارد.

منابع

- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی مناقب آل ابی طالب. قم، علامه، ۱۳۷۹. ق.
- ابن طاووس، سید عبدالکریم فوحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیهما السلام فی النجف. نجف. بی‌نا، ۱۴۱۳. ق.
- ابن ابی یعلی، محمد طبقات الحنابلة. بیروت، دار المعرفة. [بی‌تا].
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة لابن ابی الحدید. قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴. ق.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، لسان المیزان. بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۷. ق.
- ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق. بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۵. ق.
- ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد، جمع الآداب فی معجم الألقاب. تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۶. ق.
- استرآبادی، علی. تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة. قم - ایران، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸. ش.
- انصاری، هادی تاریخ نجف از آغاز تاکنون. تهران: مطالعات تاریخ معاصر ایران، ش. ۱۴۰۲.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. البرهان فی تفسیر القرآن، بنیاد بعثت. قم، مرکز چاپ و نشر، ۱۴۱۵. ق
- بخشی، سعید و شکری، آرزو اثبات امامت امیرالمؤمنین علی. (ع) از طریق حدیث وصایت از منابع شیعه و اهل سنت و پاسخ به شبهات. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۴: ق. ۱۴۰۱.
- برازش، علیرضا، جوانی، هاییل، فرهادی، زینب، بهشتی نژاد، رسول، و خلاش، مصطفی. تفسیر اهل بیت علیهم السلام. تهران - ایران، امیرکبیر. ۱۳۹۴. ش.
- بورکهارت، تیتوس و استادی، جلال هنر مقدس، اصول و روش‌ها. تهران، سروش، ش. ۱۳۷۶.
- بهرمان، علیرضا تزیینات طلاکاری حرم مطهر مولای متقیان امام علی (ع) در نجف اشرف. مجله مطالعات هنر اسلامی، ۸(۱۶)، ۱۳۹۱. ش.
- بهرمان، علیرضا و کردوانی، لیلی. تزیینات طلاکاری حرم مطهر مولای متقیان امام علی (ع) در نجف اشرف. نگارش برای همایش میراث مشترک ایران و عراق. ش ۱۳۹۴.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله المستدرک علی الصحیحین. بیروت، دارالتأسیف، ۱۴۳۵. ق.

- حکیم، حسن عیسی المفصل فی تاریخ النجف الأشرف. قم، المكتبة الحیدریة، ۱۴۲۷ ق.
- حکیمی، محمدرضا ادبیات و تعهد در اسلام، دلیل ما. قم، [بی‌نا]، ۱۴۰۱ ش.
- خارستانی، اسماعیل، تبدیل بقاع متبرکه به قطب فرهنگی و ارتقا جایگاه تربیتی آنها. مجله معرفت، ۳۰(۶)، ش ۱۴۰۰.

- خراسانی، علی دائرة المعارف قرآن کریم. جلد چهارم، بوستان کتاب، ش ۱۴۰۲.
- خزائلی، محمداقر، تبیین رویکرد فرهنگی حکومت صفوی به عتبات عالیات. فصلنامه علمی مطالعات بقاع
و اماکن متبرکه، (۱)، ۱۴۰۲.

بیژوهش‌نامه تاریخ تشیع

- خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد او مدینة السلام. بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۷ ق.
دوره جدید، سال اول - خطیب نیا، مهین، نمود مفاهیم عرفانی و صوفیانه شعر در معماری بقاع متبرکه. مطالعات هنر اسلامی، (۴۸)، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴ ش ۱۴۰۱.

۱۴۶

- دوزدوزانی تبریزی، یدالله، استفتائات حضرت آیت‌الله العظمی دوزدوزانی تبریزی. تهران، تابان، ۱۳۷۹.
- رخشان، منوچهر؛ محمد، اکوان و شکری، محمد تحلیل نقوش و تزئینات کتیبه‌های دوره قاجار در نشانه‌شناسی
از منظر رولان بارت با تأکید بر مسجد سپه‌سالار و عمارت مسعودیه. مجله مطالعات هنر اسلامی، (۵۱)، :
ش ۱۴۰۰..

- رستاخیز، سید عباس دیوان حسن کاشی (با مقدمه حسن عاطفی). تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس
شورای اسلامی، ش. ۱۳۸۸.

- رسولی رقیه و گروه نویسندگان مدخل حسن کاشی مولانا حسن بن محمود کاشانی آملی دانشنامه جهان اسلام.
ج ۱۳، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی، ش. ۱۳۹۳.

- زیرکی، مهدی و ایزدی، حسین مناقبت خوانی در دوران آل بویه. مجله تاریخ اسلام، ۹: ۱۳۸۷.
- صالح، صالح علی الروضة المختارة، شرح القوائد الهاشمیات. القوائد العلویات السبع. بیروت، مؤسسة
الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۲ ق.

- طباطبایی، سید محمدحسین طباطبایی المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۵۲
ق.

- طبرسی، فضل بن حسن: مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت، دار المعرفة. ۱۴۰۸ ق.
- طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم: انوار المعجزات فی مناقب الأئمة الهداة (ع) (تحقیق باسم
محمد اسدی). قم، دلیل ما. ۱۴۲۷ ق.

- طبری، محمد بن جریر و شاکر، محمود محمد [بی‌تا]. تهذیب الآثار و تفصیل الثابت عن رسول الله صلی
الله علیه و سلم من الأخبار، مطبعة المدنی. قاهره، [بی‌تا].

- طبری، محمد بن جریر جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت، دار المعرفة، ۱۴۱۲ ق..

- طوسی، محمد بن حسن و حسن‌زاده، صادق امالی شیخ طوسی، اندیشه هادی. قم، [بی‌نا]، ۱۳۸۸.
- عبدی، زهرا رویکرد دینی نادرشاه و تأثیر آن بر شیعیان و عالمان شیعه. مجله شیعه‌شناسی، ۱۳(۵۲)، ۱۳۹۴.
- سید عابد، علی؛ عرفی شیرازی، مجله هلال، شماره ۳: ۱۳۲۳ ش
- فخر رازی، محمد بن عمر مفاتیح الغیب. بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
- فرطوسی، صلاح مهدی تاریخچه آستان مطهر امام‌علی (ع) (ترجمه حسین طه نیا). تهران، مشعر، ۱۳۹۳.
- قربانی، مهدی نگاهی به آثار خوشنویسان ایرانی در کتیبه‌های عتبات عالیات. مجله چیدمان، ۵: ۱۵، ش. ۱۳۹۵.
- قمی، علی بن ابراهیم تفسیر القمی. قم، دار الکتب، چاپ سوم، ۱۴۰۴ ق.
- قندوزی، سلیمان بن ابراهیم ینابیع المودة لذوی القربی. قم، اسوه، چاپ دوم، ۱۴۲۲ ق.
- کاشفی، محمدرضا تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، دفتر برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی، ۱۳۸۴.
- کاظمی دلیکانی، مریم اقدامات عمرانی شاهان صفوی در عتبات عالیات. مجله تاریخ اسلام، ۱(۸)، ش. ۱۳۸۶.
- کشفی، محمد صالح حسینی مناقب مرتضوی. تهران، روزنه، ش. ۱۳۸۰.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق الکافی. تهران، دار الکتب الإسلامية، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- گروه نویسندگان، دلیل العتبه العلویه. نجف اشرف، [بی‌نا]، ۲۰۱۱ م.
- مجلسی، محمدباقر بحارالانوار. بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- محدثی، جواد فرهنگ غدیر. قم، نشر معروف، ش ۱۳۸۶.
- مرعشی، قاضی سید نورالله إحقاق الحق و إزهاق الباطل. قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۹ ق.
- معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، زرین، ۱۳۸۶. ش.
- مفید، محمد بن محمد الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره)، قم. ۱۴۱۳ ق.
- مقاتل بن سلیمان بن بشیر الأزدي البلخی تفسیر مقاتل بن سلیمان (المحقق عبد الله محمود شحاته). بیروت، دار احیاء التراث. ۱۴۲۳ ق.
- مقصودی، مهدی نگاهی به آثار خوشنویسان ایرانی در کتیبه‌های عتبات عالیات. مجله چیدمان، ۵(۱۵)، ش. ۱۳۹۵.
- مکی‌نژاد، مهدی تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، تزیینات معماری. تهران، سمت. ۱۳۹۹ ش.
- میبیدی یزدی، میرحسین بن معین‌الدین شرح دیوان منسوب به امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب به کوشش اکرم شفائی). براساس نسخه سایت تصوف ایران. [بی‌تا].

-هندسی، سعید هفت‌بند هفتاد‌بند هفت‌بند حسن کاشی و مجموعه‌سیزده هفت‌بند و یک تخمیس و تضمین به افتخای آن). تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. ۱۳۸۸ ش.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۱۴۸